

Зарубіжні авторські зібрання

Джордж

Вшанування Каталонії

Харків
«ФОЛІО»
2022

I

У Ленінських казармах у Барселоні, за день до того, як я долучився до лав ополченців, я зустрів одного італійського військового, що стояв перед офіцерським столом.

То був кремезний молодий чоловік років двадцяти п'яти-двадцяти шести, з рудувато-жовтим волоссям і могутніми плечима. Його шкіряний кашкет, насунутий на одне око, хвацько стирчав догори. Чоловік стояв до мене боком, притиснувши підборіддя до грудей, і спантеличено розглядав мапу, яку розклав на столі один з офіцерів. Щось у його обличчі глибоко мене зворушило. То було обличчя людини, яка б з легкістю вбила або віддала своє життя за друга, — обличчя, яке очікуєш побачити в анархіста, хоча він з такою ж імовірністю міг виявитися й комуністом. Була в ньому і доброта, і жорстокість, а також та жалюгідна шана, яку неписьменні відчують до тих, кого вважають вищими за себе. Очевидно, читати мапу він не вмів; так само очевидно й те, що читання мапи він вважав якимсь надзвичайним інтелектуальним подвигом. Не знаю чому, та я рідко коли зустрічав когось, — будь-кого, — хто б отак одразу викликав у мене симпатію. Доки вони про щось розмовляли за столом, якась репліка виказала те, що я іноземець. Італієць підняв голову й швидко проказав:

— *Italiano?*¹

Я відповів ламаною іспанською:

— *No, Ingles. Y tú?*²

¹ — Італієць? (*тут і далі прим. перекладача, якщо не зазначено інше*).

² — Ні, англієць. А ти? (з *ісп.*)

— *Italiano.*

Коли ми виходили, він перетнув кімнату й міцно потиснув мені руку. Дивина, яку прихильність можна відчутти до незнайомця! Здавалося, немов наші душі водномить змогли здолати прірву мови й традицій і досягли цілковитої близькості. Я лиш сподівався, що сподобався йому так само сильно. Однак знав, що для того, щоб зберегти це перше враження, не повинен більше з ним зустрічатися. Зайве й казати, що я й справді більше ніколи його не бачив. В Іспанії таке траплялося незрідка.

Я згадав про цього італійського ополченця, бо його образ міцно засів у моїй пам'яті. Зі своїм потертим мундиром і таким зворушливим суворим обличчям він символізує для мене особливу атмосферу того часу. З ним пов'язані всі мої спогади про той період війни: червоні стяги в Барселоні, похмурі потяги, повні бідних солдатів, що неквапом сунуть на передову, сірі, побиті війною міста все ближче до лінії фронту й брудні, холодні окопи в горах.

Сталося це наприкінці грудня 1936 року, менш як сім місяців тому, та зараз здається, що було це давним-давно. Пізніші події набагато сильніше затьмарили пам'ять про той період, ніж про те, що відбувалось у 1935-му або, якщо вже на те пішло, у 1905 році. Я приїхав до Іспанії з наміром писати статті до газет, але майже одразу вступив до лав ополченців, оскільки на той час і за тих умов це здавалося мені єдиним правильним рішенням. Фактично Каталонію все ще контролювали анархісти, а революція досі була в самому розпалі. Тим, хто перебував там від початку, мабуть, навіть у грудні чи січні вже здавалося, що революція іде до завершення, та якщо ти прибув туди прямисінько з Англії, вигляд Барселони видавався тобі приголомшливим і надзвичайним. Це вперше я опинився в місті, де при владі був робітничий клас. Практично всі будівлі, незалежно від розмірів, були захоплені робітниками й завішані червоними стягами або ж червоно-чорними прапорами

анархістів. На кожній було нашкрябано серп і молот з абрєвіатурами революційних партій; майже всі церкви було спустошено, а ікони — спалено. То тут, то там групи робітників розбивали церковні будівлі. На всіх крамничках і кафе виднілися оголошення про їхню колективізацію; навіть чистильників взуття було колективізовано, а їхні коробки пофарбовано в червоно-чорні кольори. Офіціанти й продавці дивилися вам у вічі й ставились як до рівних. Шанобливі й навіть офіційні форми звертання тимчасово зникли. Ніхто не казав «сеньйор», «дон» чи навіть «Ви»; зате зверталися одне до одного «товариш» і «ти», а віталися словом «Привіт!» замість «Доброго дня!». Майже одразу по прибуттю мене відчитав адміністратор готелю, коли я намагався дати чайові хлопцеві-ліфтеру. Приватних легкових автомобілів тут не було: їх конфіскували, а трамваї, таксі й більшість іншого транспорту розфарбували в червоно-чорні кольори. Революційні плакати були всюди; вони палахкотіли яскравими червоними й блакитними барвами зі стін, через що решта оголошень скидалася на плями бруду. На бульварі Ла-Рамбла — широкій центральній артерії міста, якою постійно пливли туди-сюди натовпи — з ранку й до пізньої ночі з гучномовців лунали революційні пісні. Але найдивнішим з усього був вигляд натовпу. Скидалося на те, що заможні класи в цьому місті геть вимерли. За винятком деяких жінок та іноземців, «ошатно» вбраних людей довкола взагалі не було. Практично всі були вдягнуті в грубі роби, блакитні комбінезони чи якийсь інший різновид уніформи ополченців. Усе це було химерно й зворушливо. Було багато такого, чого я не розумів, та й до певної міри мені це все взагалі не подобалося, але я відразу ж збагнув, що тут є за що боротися. А ще я вірив, що все було таким, яким і видавалося, що це й справді була робітнича країна і що всі буржуа повтікали, були вбиті або добровільно перейшли на бік робітників. Я не усвідомлював, що багато заможних

буржуа просто залягли на дно й наразі маскуються під пролетарів.

Разом з тим відчувалась і якась лиха атмосфера війни. Місто мало похмурий, неохайний вигляд, дороги й будівлі потребували ремонту, вулиці вночі були лише тьмяно освітлені, оскільки всі побоювалися повітряних нальотів, а крамниці здебільшого стояли занедбані й напівпорожні. М'ясо було в дефіциті, молоко дістати було практично неможливо, бракувало вугілля, цукру та бензину, і люди потерпали від серйозної нестачі хліба. Навіть у той період черги за ним тяглися на сотні ярдів. Однак, наскільки можна було судити, люди були задоволені й сповнені надій. Безробіття зникло, а вартість життя все ще була надзвичайно низькою; рідко коли можна було побачити людей явно нужденних, а жебраків і зовсім не було, окрім, хіба що, циган. Та понад усе тут панувала віра в революцію і в краще майбутнє, відчуття раптового приходу ери рівності та свободи. Люди намагалися поводитися як люди, а не як гвинтики капіталістичної машини. У перукарнях висіли анархістські оголошення (самі перукарі-бо були здебільшого анархістами), у яких урочисто роз'яснювалося, що перукарі — більше не раби. Вулиці майоріли кольоровими плакатами з закликами до проституток перестати займатися проституцією. Представники нечулої та єхидної цивілізації англomовних країн бачили щось жалюгідне в тому, як буквально ідеалісти-іспанці перейняли давно заїжджені революційні гасла. У той час на вулицях за кілька сантиметрів продавали тексти наївних революційних балад, які — всі до єдиної — оповідали про пролетарське братерство і злочини Муссоліні. Мені частенько доводилося бачити неписьменних ополченців, які купували ці балади, натужно вимовляли по буквах слова, а тоді, розібравши текст, бралися наспівувати його під певну мелодію.

Увесь цей час я перебував у Ленінських казармах, де начебто мав проходити підготовку перед відправленням

на фронт. Коли я вступив до лав ополченців, мені сказали, що на фронт пошлють наступного ж дня, але насправді довелося чекати, доки не буде готова нова центурія. Робітники-ополченці, яких поспіхом підняли профспілки ще на початку війни, досі не були зорганізовані так, як це належить звичайній армії. Серед військових підрозділів були «секції», що налічували по тридцять осіб, «центурії», до яких входило близько сотні, і «колони», які на практиці могли включати будь-яку велику кількість осіб. Ленінські казарми були кварталом розкішних кам'яних будівель зі школою верхової їзди й величезним брукованим внутрішнім двором; раніше то були казарми кавалерії, але їх захопили в ході липневих протистоянь. Моя центурія спала в одній зі стаєнь, просто під кам'яними годівницями, які досі були підписані іменами кавалерійських скакунів. Усіх коней вилучили й відправили на фронт, але тут досі відчувався сморід конячої сечі та гнилого вівса. Я пробув у казармах десь із тиждень. З того періоду я здебільшого пригадую лише конячий сморід, тремтливий клич сурми (усі наші сурмачі були аматорами, а тому я вперше почув справжні звуки іспанської сурми уже на фронті від фашистів), тупіт підбитих цвяхами черевиків у внутрішньому дворі, довгі ранкові шиккування під морозним зимовим сонцем і шалену гру в футбол на всипаному гравієм подвір'ї школи верхової їзди між командами по п'ятдесят осіб кожна. У казармах тоді жило десь із тисячу чоловіків і ще зо два десятки жінок, не враховуючи дружин ополченців, які відповідали за приготування їжі. Жінки досі служили у війську ополченців, хоча їх було не так уже й багато. У перших битвах вони воювали пліч-о-пліч із чоловіками, і це вважалося звичною справою. У час революції такі речі видаються природними. Однак тепер бачення змінювалося. Коли жінки тренувались у школі верхової їзди, чоловіків-ополченців доводилося тримати подалі, бо вони кепкували з жінок і відволікали їх. А ще за кілька місяців

до того ніхто б не побачив нічого смішного у тому, що жінка тримає в руках зброю.

У казармах було брудно й панував суцільний безлад — до такого стану ополченці доводили будь-яку зайняту ними будівлю, тож це, здається, був один із побічних продуктів революції. У кожному кутку валялися уламки розтщених меблів, зламані сідла, мідні кавалерійські шоломи, порожні піхви від шабель і зіпсована їжа. Харчі, а особливо хліб, страшенно марнували. Лише з моєї казарми після кожного прийому їжі викидали повний кошик хліба, що було просто ганебно, враховуючи те, як його бракувало цивільному населенню. Ми їли за довгими столами — то були дошки, встановлені на двох естакадах — з постійно жирних жерстяних мисок, а пили з такої жакливої штуківини, що звалася поррон. Поррон — це така собі скляна місткість із загостреним носиком, із якого, якщо його перехилити, випорскувала тоненька цівка вина; відповідно пити з нього можна було на відстані, не торкаючись губами, передаючи з рук у руки. Тільки-но побачивши поррон, я почав протестувати й вимагати чашку. Як на мене, ті штуківини — те саме, що нічні горщики, особливо коли вони наповнені білим вином.

Поступово новобранцям видавали їхні однострої, та оскільки то була Іспанія, все видавалося частинами й неможливо було знати напевне, хто що отримав. До того ж речі, яких ми потребували найбільше, як-от паски й патронташі, не видавали аж до останньої миті, коли на нас уже чекав потяг, який мав відвезти нас на фронт. Я згадував про «однострої», що могло дати вам неправильне уявлення про форму ополченців. Насправді то були не зовсім однострої. Мабуть, краще їх назвати «різностроями». Усі однострої нібито й відповідали загальноприйнятій формі, та годі було знайти принаймні двох солдат в однаковому вбранні. Практично всі ополченці носили вельветові бриджі, та на цьому вся «однострійність» завершувала-

ся. Декотрі були вбрані в онучі, декотрі — у вельветові гетри, а на декому були шкіряні гамаші чи високі чоботи. Усі ходили в куртках на блискавці, проте деякі — у шкіряних, інші — у вовняних, та ще й були вони всіх можливих кольорів. Різновидів головних уборів було стільки ж, скільки і їхніх власників. Звичним було прикрашати передню частину свого кашкета партійним значком, а на додачу майже кожен солдат пов'язував на шию червону або червоно-чорну хустинку. Колона ополченців у той час більше скидалася на якесь чудернацьке збіговисько. Але вбрання доводилося видавати саме так, у міру того, як та чи інша фабрика поспіхом шила його, та й одяг цей був непоганий, зважаючи на обставини. Сорочки й шарпетки, однак, були геть нікудишні: з блаженької бавовни, вони зовсім не захищали від холоду. Страшно й подумати, крізь що мали пройти ополченці в перші місяці, коли все ще не було організовано. Пригадую, як натрапив у газеті всього двомісячної давнини на заяву одного з лідерів РПМО¹, який, побувавши на фронті, пообіцяв прослідкувати за тим, аби «кожен ополченець отримав ковдру». Будь-кого, хто коли-небудь ночував в окопі, ці слова змусили б здригнутися.

На другий день мого перебування в казармах тут почалося те, що жартома назвали «інструктажем». Спершу довкола панував страшенний хаос. Більшість новобранців була хлопчиськами шістнадцяти-сімнадцяти років з нетрів Барселони, які були сповнені революційного запалу, але нічогосінько не знали про те, що таке війна. Неможливо було змусити їх хоча б просто вишикуватись у шеренгу. Жодної дисципліни просто не існувало; якщо комусь не подобався наказ, він просто виходив з лав і починав сваритися з офіцером. лейтенант, який проводив

¹ Робітнича партія марксистського об'єднання (*исп.* Partido Obrero de Unificación Marxista, POUM) — марксистська партія, що існувала в 1930-тих роках в Іспанії.

нам інструктаж, був дебелим, рожевощоким, приємним на вигляд молодим чоловіком, колишнім офіцером регулярної армії. З гарною поставою і в ідеально чистій формі, він і досі був на нього схожий. Що цікаво, він був щирим і ревним соціалістом. Навіть більше, ніж самі солдати, він наполягав на повній соціальній рівності усіх рангів. Пам'ятаю, як щиро він здивувався, коли якийсь неосвічений новобранець звернувся до нього *«сеньйор»*. *«Що? Сеньйор? Хто це назвав мене сеньйором? Хіба ми всі тут не товариші?»* Проте сумніваюся, що це спрощувало його роботу. А тим часом непідготовлені новобранці не отримували жодного військового вишколу, який би міг бодай якось стати їм у пригоді. Мені повідомили, що іноземці не зобов'язані проходити «інструктаж» (іспанці, як я помітив, наївно вірили в те, що всі іноземці обізнані у військових справах краще, ніж вони), але я, природно, пішов разом з іншими. Мені не терпілося навчитися стріляти з кулемета; то була зброя, з якою мені раніше ще ніколи не випадало мати справу. На моє розчарування, нам не розповіли нічогосінько про користування зброєю. Цей так званий інструктаж зводився до самого тільки дурнувато го й давним-давно застарілого шикування: поворот праворуч, ліворуч, кругом, маршування в колоні по троє і решта нікому не потрібних нісенітниць, які я вивчив ще у п'ятнадцять. Просто надзвичайна форма підготовки для партизанської армії. Очевидно, що, маючи на підготовку солдата всього кілька днів, ви маєте навчити його лише найнеобхіднішого: знаходити укриття, просуватися відкритою місцевістю, встановлювати варту й зводити бруствер, а понад усе — користуватися зброєю. Однак це збіговисько нетерплячих дітей, яких за кілька днів кинуть на фронт, не навчили навіть стріляти з гвинтівки чи висмикувати чеку з гранати. Тоді я ще не розумів, що причиною цього був брак зброї. В армії РПМО була така нестача зброї, що новобранці, змушені були забирати гвинтівки у своїх

попередників, яких вони змінювали на лінії фронту. На всій території Ленінських казарм гвинтівки, певно, були лише у вартових.

Уже за декілька днів, хоч за звичайними стандартами ми й досі були простим збіговиськом, було вирішено, що нас вже можна показувати публіці, тож щоранку ми маршували до громадських садів, розташованих на пагорбі за площею Іспанії. Це був загальний тренувальний плац для військ усіх партій, а також для карабінерів і першого контингенту новоствореної Народної армії. Там, у громадських садах, усе довкола дивувало й надихало. Кожною стежкою та алеєю, поміж клумб, туди-сюди напружено маршували загонами й роти вояків, випинаючи груди й відчайдушно намагаючись видаватися схожими на справжніх солдатів. Усі вони були неозброєні, і жоден не був повністю вбраний в уніформу, хоча на більшості то тут, то там можна було запримітити певні елементи однострою. Процедура завжди була та сама: протягом трьох годин ми ходили туди-сюди з бундючним виглядом (іспанський маршовий крок дуже короткий і швидкий), тоді спинялися, розбивали стрій і, спрагли, кидалися до маленької крамнички, яка розташовувалася на півдорозі вниз схилом і в якій торгували дешевим вином. Усі ставилися до мене дуже приязно. Як англієць, я був тут такою собі дивовижною, тож карабінери дуже шанували мене й пригощали випивкою. Тим часом я, тільки-но випадала нагода приперти до стіни нашого лейтенанта, вимагав, щоб мене навчили стріляти з кулемета. Я витягав з кишені свій словник Гюґо й напосідав на нього своєю жакливою іспанською: «*Yo sé manejar fusil. No sé manejar ametralladora. Quiero aprender ametralladora. Cuando vamos aprender ametralladora?*»¹

У відповідь я завжди отримував втомлену усмішку й обіцянку, що інструктаж зі стрільби з кулемета відбудеться

¹ Я знаю, як поводитися рушниця. Не знаю кулемет. Хочу навчитися. Коли ми вчити кулемет? (з *исп.*)

*таїана*¹. Нічого й додавати, що те таїана так ніколи й не настало. Минуло кілька днів, і новобранці навчилися маршувати в такті й більш-менш рівно ставати в положення «Струнко!», та якщо вони й вивчили тепер, з якого кінця гвинтівки вилітає куля, на цьому їхні знання й закінчувалися. Одного разу, коли ми перепочивали, до нас підійшов озброєний карабінер і дозволив нам оглянути свою гвинтівку. З'ясувалося, що в цілій секції один лише я взагалі знав, як заряджати гвинтівку, не кажучи вже про те, щоб уміти наводити її на ціль.

Увесь цей час я мав звичні клопоти з іспанською мовою. Крім мене в казармах був лише один англієць, і навіть серед офіцерів ніхто не знав ні слова французькою. Не спрощував мені життя й той факт, що мої товариші здебільшого розмовляли між собою по-каталонськи. Єдиним способом порозумітися було всюди носити зі собою невеличкий словник, який я вихоплював з кишені у критичні моменти. Та краще вже бути іноземцем в Іспанії, ніж у будь-якій іншій країні. Як же легко в Іспанії заводити друзів! За якийсь день чи два вже зо два десятки ополченців зверталися до мене на ім'я, вводили мене в курс справи й просто вражали мене своєю гостинністю. Я не пишу пропагандистську книжку й не хочу ідеалізувати вояків РПМО. Уся система ополчення мала серйозні недоліки, та й самі ополченці були вельми строкатим збіговиськом, оскільки на той час кількість добровольців, які вступали до війська, щораз зменшувалася, а більшість кращих уже були на фронті або загинули. Серед нас завжди був певний відсоток абсолютно непотрібних. П'ятнадцятирічних хлопців приводили записувати до війська їхні батьки, не приховуючи, що роблять це заради десяти песет² на день — стільки становила щоденна зарплатня вояків, —

¹ Завтра (з *исп.*).

² Песета — колишня грошова одиниця Іспанії, що була в обігу з 1869 по 2001 рік.

а також заради хліба, якого ополченці отримували вдосталь і могли потай передати додому. Але закладаюся, що кожен, кого так само, як і мене, кинули в середовище іспанського робітничого класу (певно, варто сказати каталонського робітничого класу, бо, не враховуючи кількох арагонців і андалузців, я мав справу лише з каталонцями), був вражений властивою їм від природи порядністю, а надто вже — прямою і щедрістю. Іспанська щедрість, у звичному сенсі цього слова, часом майже бентежила. Якщо в іспанця попросити цигарку, він наполягатиме, щоб ви забрали собі всю пачку. А поза цим є також щедрість у глибшому сенсі, справжня широта духу, яку мені доводилося спостерігати знову й знову навіть у найскладніших обставинах. Дехто з журналістів та інших іноземців, які подорожували Іспанією під час війни, заявляв, що іспанці потай гірко заздрили іноземній допомозі. Усе, що я можу сказати, — це те, що мені ніколи не доводилося бачити нічого подібного. Пам'ятаю, що за кілька днів до того, як я покинув казарми, з фронту у відпустку повернулася група вояків. Вони збуджено ділилися своїм досвідом і з ентузіазмом розповідали про якісь французькі загони, що воювали поряд із ними під Уескою. Вони казали, що французи були дуже хоробрі, і піднесено додавали: «*Más valientes que nosotros*» — «Хоробріші за нас!» Я, звісно, заперечив їм, після чого вони пояснили, що французи знають більше про військове мистецтво: краще кидають гранати, краще стріляють з кулеметів і таке інше. Та репліка ця дуже показова. Англієць скоріше б руку собі відрізав, ніж сказав би щось схоже.

Кожен іноземець, який служив в ополченні, за перші кілька тижнів навчався любити іспанців і водночас озлоблювався на деякі їхні риси. На передовій і моє роздратування часом доходило до краю. Іспанці просто чудово тямлять багато в чому, але точно не в тому, як вести війну. Усі іноземці однаково жахаються, побачивши їхню неефективність, а надто — жахливу непунктуальність. Єдине

іспанське слово, якого не може не вивчити жоден іноземець, — це *таїана* — «завтра» (буквально — «ранок»). Коли тільки це можливо, сьогоднішні справи завжди відкладаються на таїана. Цей факт такий горезвісний, що про нього жартують навіть самі іспанці. В Іспанії ніщо, від прийому їжі й до битви, не відбувається у призначений час. Зазвичай усе стається запізно, але іноді — просто щоб ви не могли розраховувати на ці постійні спізнення — щось може відбутися й зарано. Потяг, який має відправлятися о восьмій, зазвичай відбуває у проміжку між дев'ятою й десятою, але часом, можливо, раз на тиждень, через якусь особисту примху машиніста, він вирушає о пів на восьму. Такі речі можуть добряче дратувати. Теоретично я радше захоплююся іспанцями за те, що вони не поділяють притаманного північанам невротичного ставлення до часу, проте, на жаль, я й сам його поділяю.

Після нескінченних чуток, постійних «*таїана*» затримок ми раптово отримали наказ через дві години вирушати на фронт, хоча нам ще не видали більшість нашого спорядження. На складі у квартирмейстера здійнялася жажлива метушня; у результаті багатьом довелось вирушати без повного спорядження. Казарми миттєво заповнили жінки, які, здавалося, наче з-під землі виринули й тепер допомагали своїм чоловікам згортати ковдри й пакувати ранці. То було досить принизливо, але саме одна з цих іспанок, дружина Вільямса, іншого вояка-англієця, показала мені, як правильно закріпити мій новий шкіряний патронташ. Це була ніжна, темноока, надзвичайно жіночна істота, яка мала такий вигляд так, наче справою її життя було гойдати колиску, та натомість вона відважно боролась у липневих вуличних боях. На руках вона тримала дитину, яка народилася всього через десять місяців після початку війни, а зачата була, певно, за барикадою.

Потяг мав вирушити о восьмій, але коли втомленим і спітнілим офіцерам нарешті вдалося зібрати нас на пла-

цу перед казармами, було вже аж десять хвилин на дев'яту. Я дуже яскраво пригадую цю освітлену смолоскипами сцену: галас і збудження, червоні стяги, що майорять у світлі смолоскипів, збиті до купи шеренги ополченців з ранцями на спинах і скрученими ковдрами, припасованими через плече; шум голосів, тупіт чобіт і брязкіт жерстяних фляг; тоді гучне шипіння з закликком до тиші, яке врешті увінчалось успіхом; а тоді виходить якийсь комісар, стає під червоним стягом і виголошує промову по-каталонськи. Врешті ми помарширували до станції, причому найдовшим маршрутом, зо три-чотири милі, щоб нас побачило все місто. На Ла-Рамбла нас спинили, і ми стояли, слухаючи революційний гімн у виконанні замовленого звідкілясь оркестру. І знову ми були героями-завойовниками: крики й запал, куди не глянь — червоні й червоно-чорні стяги, натовпи, що скупчилися на тротуарах, вітаючи нас і прагнучи хоч краєм ока нас побачити, жінки, що махають нам з вікон. Яким же природним це все було тоді і яким далеким і неможливим здається зараз! У потяг набилося стільки людей, що всім заледве вистачало місця на підлозі, не кажучи вже про сидіння. Останньої миті на перон вибігла дружина Вільямса й передала нам пляшку вина й ту яскраво-червону ковбасу завдовжки з цілий фут¹, що має смак мила й викликає діарею. Потяг рушив і поволі виповз із Каталонії в напрямку Арагонської рівнини зі звичною у воєнний час швидкістю, що становила близько двадцяти кілометрів на годину.

¹ 1 фут = 0,3 метра.

ЗМІСТ

I	5
II	18
III	27
IV	44
V	53
VI	69
VII	86
VIII	93
IX	106
X	136
XI	152
XII	172
<i>Додаток I</i>	
[колишній Розділ V першого видання, уміщений між Розділами IV і V цього видання]	192
<i>Додаток II</i>	
[колишній Розділ XI першого видання, розташований між Розділами IX і X цього видання, якому передує останній абзац Розділу X першого видання (Розділу IX цього видання)]	219